

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.035.3(477) «XX»

М. В. ВОЛОВЕЦЬ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ З ОБСЛУГОВУЮЧИХ ВИДІВ ПРАЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)

Здійснено історично-педагогічний аналіз особливостей вивчення обслуговуючих видів праці у другій половині XX ст. в Україні. Розглянуто основні чинники, що впливали на трудове навчання в цілому та обслуговуючі види праці зокрема. Визначено та узагальнено етапи становлення і розвитку трудового навчання з обслуговуючих видів праці. Окреслено шляхи покращення становища предмета у загальноосвітніх школах незалежної України. Проаналізовано минулий вітчизняний досвід, що є важливою умовою для розвитку в майбутньому трудового навчання.

Ключові слова: трудова підготовка, чинники трудового навчання, обслуговуючі види праці, загальнотрудові навички.

М. В. ВОЛОВЕЦЬ

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ ИЗ ОБСЛУЖИВАЮЩИХ ВИДОВ ТРУДА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Сделан историко-педагогический анализ особенностей изучения обслуживающих видов труда во второй половине XX в. в Украине. Рассмотрены основные факторы, которые влияли на трудовое обучение в целом и обслуживающие виды труда в частности. Определены и обобщены этапы становления и развития трудового обучения из обслуживающих видов труда. Определены пути улучшения положения предмета в общеобразовательных школах независимой Украины. Проанализирован прошлый отечественный опыт, что является важным условием для развития в будущем трудового обучения.

Ключевые слова: трудовая подготовка, разделение, этап, обслуживающие виды труда, общетрудовые навыки.

M. V. VOLOVETS

FORMATION AND DEVELOPMENT OF LABOUR TRAINING IN CRAFTS AND HANDWORK AT SECONDARY SCHOOL IN UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY)

Historical and pedagogical analysis of peculiarities of labour training in the second half of the twentieth century in Ukraine is carried out. The main factors affecting the labour training as a whole and crafts and handwork in particular are viewed. The stages of formation and development of labour training in crafts and handwork are identified and summarized. The ways to improve the situation with the subject in secondary schools of independent Ukraine are outlined. Previous home experience, which is an essential condition for the future development of labor training, is analyzed.

Keywords: labour training, factors of labour training, crafts and handwork, general labor skills.

Трудове навчання як предмет загальноосвітньої школи завжди відіграло велику роль у формуванні особистості учнів. Вивчення технічних чи обслуговуючих видів праці сприяло розвитку загальнотрудових навичок, політехнічній освіті, розширювало діапазон можливостей у виборі учнями професій матеріального виробництва та сфери обслуговування.

В сучасних умовах відбувається зниження статусу трудового навчання загалом та обслуговуючих видів праці зокрема. Причина цього — передусім використання застарілого

матеріально-технічного та науково методичного забезпечення. Не менш важливою передумовою розвитку трудового навчання з обслуговуючих видів праці є вивчення та критичний аналіз минулого вітчизняного досвіду з метою виокремлення в ньому тих елементів, які можуть бути застосовані в сучасній системі трудової підготовки. Адже це є джерелом вдосконалення теперішньої системи освіти.

Фундаментальні засади теорії і методики трудової підготовки у ХХ ст. відображені у працях А. Вихруща, Н. Калініченко, Г. Левченка, В. Мадзігона, В. Оржеховської, В. Сидоренка, Н. Слюсаренко, Г. Терещука, М. Тименка, Д. Тхоржевського та ін.

Значний внесок у вивчення розвитку обслуговуючих видів праці як складової трудового навчання зробили Г. Мамус, С. Павх, Л. Севастьянова Т. Тхоржевська та інші науковці.

Пошук шляхів удосконалення трудової підготовки підростаючого покоління в закладах освіти триває. Протягом багатьох років завдяки наполегливій праці та творчим надбанням вчителів трудового навчання, методистів і науковців зібрано великий педагогічний досвід у галузі трудового навчання. Розроблено зміст, предмет і завдання методики трудового навчання, як навчального предмету та галузі педагогічної науки, розкрито механізми формування технічних понять та практичних умінь і навичок тощо [1, с. 4].

Проаналізувавши роботи відомих педагогів, зазначимо, що в них практично не розглядалися історичні аспекти розвитку обслуговуючих видів праці.

Метою статті є визначення та висвітлення історичних етапів розвитку трудового навчання з обслуговуючих видів праці у другій половині ХХ ст.

Аналізуючи розвиток трудового навчання загалом та обслуговуючих видів праці зокрема у контексті розвитку радянської системи освіти учнів, можна сказати, що у другій половині ХХ ст. (з 1954 р.) розпочався кардинально новий період в історії розвитку цієї сфери як науки.

На початку 50-х років керівництво СРСР поставило перед собою завдання розпочати політехнічне і трудове навчання у загальноосвітній школі. Велася значна робота щодо забезпечення умов для трудового навчання, в школах створювали навчальні майстерні, навчально-дослідні ділянки, кабінети машинознавства, автосправи, електротехніки, обробки текстильних матеріалів, розпочалося масове виробництво шкільних верстатів та обладнання. Управлінська діяльність керівних структур досліджуваного періоду не обмежувалася доведенням до відома виконавців певних вказівок та інструкцій, а також організацією перевірок шкіл і виданням відповідних наказів, розпоряджень. Вона спрямовувалася передусім на підвищення ефективності трудового навчання і виховання, трудової і професійної підготовки школярів.

Перший етап у розвитку трудового навчання з обслуговуючих видів праці датується 1954–1958 рр., його ще називають початковим. «У 1954 р. постановою Ради Міністрів СРСР було введено спільне навчання хлопців та дівчат і відповідно був скасований гендерний поділ на обслуговуючі та технічні види праці.» [7, с. 286].

«Так, у 1954–1955 навчальному році трудове навчання ввели до навчальних планів 1–5 класів, а в 1956–1957 навчальному році – всіх інших класів загальноосвітньої школи. Виробниче навчання з'явилося у шкільних планах у 1958 р., у 1957 р. введено факультативний курс «Домоводство», який у 1959 р. став обов'язковим» [7, с. 291]. Варто зазначити, що на цей курс ще не було гендерного поділу, тому хлопці вивчали елементи обслуговуючих видів праці.

Другим етапом становлення трудового навчання став період 1959–1965 рр. — час розбудови та нововведень у галузі трудового навчання, у т. ч. обслуговуючих видах праці. Його можна назвати найбільш сприятливим, оскільки у загальноосвітніх школах відводили більшу кількість годин для предмета, ввели виробниче та політехнічне навчання. Це сприяло відродженню традицій трудового навчання та виховання.

У цей період, коли кожна людина характеризувалася за участю у суспільно корисній праці, створенні матеріальних благ для соціуму, здійснюється перебудова системи народної освіти, вживається велика кількість заходів на державному рівні для того, щоб об'єднати теорію у школі з практикою в житті, щоб учні, закінчивши школу, якомога швидше могли адаптуватися у мінливому, з неймовірно швидким ростом технічного і наукового прогресу світі.

Крім відвідування уроків трудового і виробничого навчання, у 50–60-ті роки учні брали участь в самообслуговуванні, гуртковій роботі та різних видах технічної творчості, трудових акціях, суботниках, тимурівській роботі, роботі в таборах праці та відпочинку, шкільних

лісництвах, теплицях, парниках, на кролефермах, а також співпрацювали з дитячими та молодіжними організаціями тощо. Це дозволяло їм набути практичних навичок у різних сферах господарювання. Також це дало змогу підняти на вищий рівень такі сфери, як домашнє господарювання, рукоділля (вишивка, в'язання, плетіння з лози, виготовлення одягу і т. д.), кулінарія, виробнича діяльність за певним профілем та інше.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. особливості статі жінок знову врахували в організації обслуговуючих і технічних видів праці. Було розроблено шість варіантів програми із трудового навчання, два з яких призначалися дівчатам і містили лише обслуговуючі види праці. Відтоді в загальноосвітніх школах України трудове навчання з обслуговуючих видів праці почало суттєво відрізнятися від трудового навчання з технічних видів праці. Проте на тривалий час у програмі цієї навчальної дисципліни залишилося велика кількість тем, які дівчата вивчали неохоче (наприклад: елементи механізації і технології обробки металів і пластмас, початкові елементи електротехніки).

Весь описаний період характеризується підвищеною увагою держави, суспільства, освітян до трудової підготовки школярів. Зрозуміло, що не у кожній загальноосвітній школі були відповідні умови для нововведень, тому, попри намагання державних органів влади і науковців у цій сфері, зробити все можливе, щоб трудова підготовка, трудове виховання та навчання були на належному рівні, занепад цієї галузі був неминучим.

Третім етапом розвитку трудового навчання та обслуговуючих видів праці в школі стали 1966–1968 рр. Загалом цей період був несприятливим для них. «Обов'язкове виробниче навчання скасоване, оскільки виявилися серйозні недоліки в його організації: не було необхідної матеріальної бази та кваліфікованих учительських кадрів, виникли труднощі в задоволенні різних професійних інтересів школярів. Виробниче навчання зберігалося тільки в тих школах, які мали відповідні умови» [1, с. 11].

У 1967–1968 рр. на предмет відводилося 2 год. в тиждень у кожному класі. Навчальна програма для середніх і старших класів була складена так, що школа могла будувати уроки трудового навчання відповідно до матеріально-технічної бази, оскільки вона у кожному навчальному закладі була різною. «У старших класах трудове навчання організовувалося переважно у формі трудових політехнічних практикумів в умовах школи. Використовувалася й виробнича база, в першу чергу, міжшкільні навчально-виробничі комбінати (МНВК) й навчальні цехи підприємств, поля і ферми колгоспів і радгоспів» [1, с. 11].

Четвертий етап охоплював 1969–1990 рр. і став періодом стабілізації. Зазначимо, що «у 1977 р. було збільшено час на трудове навчання в 9–10-х класах (до 4 год. на тиждень). В його основу покладено понад 20 профілів трудового навчання, в т. ч. креслення, обробку тканин, торгове обслуговування тощо.» [1, с. 12].

Надзвичайно великої популярності набуло не лише трудове навчання, а й спосіб організації робіт на уроках. Крім того, практична діяльність учнів розгорталася переважно на базі навчально-дослідних ділянок і господарств, земельних ділянок, закріплених за школами. Праця учнів на шкільних ділянках, у теплицях, парниках тощо сприяла формуванню в них практичних умінь і забезпечувала підготовку до вивчення загальноосвітніх та спеціальних предметів, до трудової діяльності в різних галузях сільського господарства. Учням було до вподоби виконувати на виробничому навчанні, класних чи позакласних заняттях суспільно-корисну роботу; вони відчували свою значущість у соціумі, а бригадний спосіб праці покращував стосунки у класному і шкільному колективі.

Рівень трудового навчання, а особливо обслуговуючих видів праці, підвищується. Однією з важливих причин цього став якісний склад вчителів трудового навчання, велика увага відтепер приділялася матеріально-технічній базі.

Збільшення кількості виробничого навчання сприяло розробці більш досконалих програм з кулінарної справи, столярної справи, основ вуттєвого виробництва, металообробки, основ електротехнічного виробництва, основ радіотехнічного виробництва, обробки деревини, будівництва, основ швейного виробництва.

У 1984 р. було проведено реформу загальноосвітньої та професійної школи, в якій важливе значення мало поліпшення підготовки учнів до життя, праці. Збільшено кількість годин на трудове навчання: у 1–7 класах стало 2 год., у 8–9 – 3 год., а в 10–11 – 4 год. в

тиждень; введено навчальний предмет «Основи виробництва. Вибір професії» (1 год. в тиждень), виділено час на продуктивну працю учнів [1, с. 14].

Під час трудового виховання, передусім навчання обслуговуючих видів праці, важливу роль приділяли гендерному поділу та ідентифікації: на уроках обслуговуючої праці дбали про виховання майбутньої жінки, яка б знала усі тонкощі домашнього господарювання. Відповідно до вищезазначеного складали зміст навчальних дисциплін трудового спрямування, які учениці вивчали у школі та МНВК, та обирали форми, методи і засоби їх трудової підготовки. Відповідно до навчальних програм навички, які здобувалися на уроках обслуговуючих та технічних видів праці, суттєво відрізнялися. Це було зумовлено соціальними ролями учнів у подальшому житті.

Варто зауважити, що у 70-ті роки ХХ ст. зміст програм з трудового навчання, за якими навчалися учениці загальноосвітніх шкіл в Україні, майже не враховував національних особливостей. Наприклад, у програмах для 4–8 класів міських і сільських шкіл, виданих відповідно в 1970 і 1971 роках, є лише згадка про українські народні вишивки та технологію їх виконання [5, с. 262].

У 80-ті роки ситуація дещо покращилася. У програмах з трудового навчання, виданих в 1986 р., хоч і немає термінів: «українська», «національна» тощо, які позначали б приналежність навчального матеріалу до національної культури, була цікава варіативна частина. Вона складається з таких варіантів: «Елементи палітурної справи», «Заготівля продуктів», «Кулінарні роботи», «Вузликівне плетіння в техніці макраме», «Художня обробка деревини відповідності до традицій місцевих народних промислів», «Художня обробка металу відповідно до традицій місцевих народних промислів», «Художня обробка тканини відповідно до традицій місцевих народних промислів», «Виготовлення та оздоблення виробів в'язанням», «Озеленення території населених пунктів». Це свідчить про намагання через зміст трудового навчання передати учням інформацію про найбільш суттєві досягнення декоративно-ужиткового мистецтва, ознайомити школярів з основними видами діяльності, якими традиційно займалося населення України [9, с. 265].

Досягти цієї мети можна було й за рахунок вибору адміністрацією школи спільно з учителями одного чи кількох варіантів (для кожного класу свій варіант) організації трудового навчання дівчат. При цьому враховували матеріальну базу, кваліфікацію вчителів і промислового оточення школи [9, с. 265].

Новою програмою з трудового навчання учнів 5–7 класів передбачалося три варіанти стабільної частини: перший – для хлопців і дівчат, другий – для дівчат, третій – для хлопців.

За першим варіантом програми не було гендерного поділу, тому при виборі об'єктів праці та норм часу вчителі враховували цей аспект.

За другим – дівчата навчалися окремо від хлопців, що створювало широкі можливості для підбору більш складних об'єктів праці, які були до вподоби представницям жіночої статі. Якщо в першому варіанті передбачено вивчення всіх запропонованих у програмі матеріалів, то у другому – вилучено тему «Ручна і механізована обробка деревини» та збільшено кількість годин на вивчення дівчатами тем «Ручна і механізована обробка тканин» та «Робота з харчовими продуктами». Це пояснювали тим, що переважна більшість жінок працює у швейній і текстильній промисловості та сфері обслуговування [3, с. 2].

У 70-80-ті роки ХХ ст. у школах республіки продовжували запроваджуватися нові програми з трудового навчання та відбувалася подальша диференціація змісту цієї навчальної дисципліни. Унаслідок зазначеного, трудове навчання хлопців і дівчат суттєво розрізнялося, а у програмах для міських і сільських шкіл був наявний чіткий розподіл видів робіт для кожної статі (табл. 1) [3, с. 86].

Дівчата, учениці 4–8 класів, не вивчали розділ «Елементи механізації і технології обробки деревини», а хлопці – розділ «Обслуговуюча праця». Інші розділи («Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас», «Початкові елементи електротехніки», «Технічне моделювання і конструювання», «Сільськогосподарська праця») вивчали всі учні.

Кількість годин, які відводили на вивчення дівчатами окремих розділів програми в міських і сільських школах, була різною. Так, у сільських школах порівняно з міськими значно збільшена кількість годин на вивчення ученицями розділу «Сільськогосподарська праця», а на

вивчення розділів «Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас» та «Обслуговуюча праця» – відповідно зменшена [2, с. 67].

Разом із тим кількість загальноосвітніх шкіл, які мали кабінети обслуговуючої праці, в 70-ті – на початку 80-х років невпинно зростало. Збільшувалася й кількість справних швейних машин та обладнання у майстернях.

У другій половині 80-х років ситуація кардинально змінилася, кількість кабінетів обслуговуючої праці почала зменшуватися. Так, якщо в 1983–1984 навчальному році їх було 11732, то в 1990–1991 – лише 8744. Подібна динаміка спостерігалася й стосовно справних швейних машин. Найбільше їх було в 1980–1981 навчальному році (63860 шт.), а в подальшому цей показник зменшився. Це відповідно і позначалося на динаміці розвитку навчальних знань здобутих на уроках обслуговуючої праці. Крім того, уроки обслуговуючої праці подекуди проводили з численними порушеннями (недостатнє унаочнення, незначна кількість роздаткового матеріалу, недотримання правил безпечної праці та програми з певної дисципліни тощо). У кабінетах обслуговуючої праці не велася необхідна документація (журнали для інструктажів з техніки безпеки, перспективні плани доукомплектування кабінетів, їх паспорти), а також бракувало картотек, стендів, виставок та ін. [4, с. 292].

Таблиця 1

Розподіл годин трудового навчання в 4–8 класах міських шкіл за видами робіт

Види робіт	4 клас		5 клас		6 клас		7 клас		8 клас	
	х	д	х	д	х	д	х	д	х	д
Елементи механізації і технології обробки деревини	22	-	22	-	22	-	22	-	-	-
Елементи механізації і технології обробки металів і пластмас	20	20	20	20	20	20	20	20	24	24
Початкові елементи електротехніки	8	8	8	8	8	8	8	8	34	34
Технічне моделювання і конструювання	8	4	8	4	8	4	8	4	10	10
Обслуговуюча праця	-	6	-	26	-	26	-	26	-	-
Сільськогосподарська праця	10	10	10	10	10	10	10	10	-	-
Всього	88	68	68	68	68	68	68	68	68	68
Навчально-виробнича практика (годин в рік): на роботу в майстернях;			9	-	12	-	24	-	-	-
на сільськогосподарську працю;			9	9	12	12	24	24	-	-
на обслуговуючу працю.			-	9	-	12	-	24	-	-
Всього			18	18	24	24	48	48	-	-

П'ятий період у розвитку трудового навчання розпочався з 90-х років ХХ ст. Це був час традиціоналізації. Трудове навчання та виховання школярів почали поступово набувати національного характеру. Одним із найбільш ефективних засобів, за допомогою якого учнів прилучали до надбань національної культури, виховували любов до її традицій, стало декоративно-ужиткове мистецтво. Це довели В. Мусієнко, Р. Захарченко, В. Сидоренко та Д. Тхоржевський у своїй роботі «Прилучення учнів до національної культури в процесі трудового навчання», а також досвід роботи загальноосвітніх шкіл України.

Після здобуття незалежності в Україні проблема трудового навчання набуває нового рангу, переростає з навчально-виховної в суспільно-психологічно-педагогічну, а державні органи влади серед основних шляхів реформування змісту загальноосвітньої школи називають трудову підготовку.

Для ознайомлення з національною культурою та традиціями декоративно-ужиткового мистецтва вчителі трудового навчання на уроках обслуговуючої праці використовували праці В. Білецької «Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация», Г. Стельмашук «Український одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях», альбом Ю. Глаговського «Традиційні головні убори українців» тощо. Ученицям повідомляли історичні відомості про розвиток художньої творчості людства, навчали їх основним прийомам плетіння з рослинного матеріалу, макраме, вишивки, інших видів декоративно-ужиткового мистецтва [4, с. 292].

У цей час з програм трудового навчання для дівчат виключено розділи «Обробка деревини» та «Обробка металів», це звільнило час та створило додаткові умови та можливості для вивчення на уроках обслуговуючої праці більшої кількості видів декоративно-ужиткового мистецтва.

Міністерство освіти України затвердило низку програм із профільного трудового навчання, яке здійснювалося за рішенням ради школи у 8–11 або 10–11 класах. Серед них чимало таких, які були орієнтовані безпосередньо на дівчат. Програми передбачали вивчення ними різних видів декоративно-ужиткового мистецтва (декоративного розпису, художньої кераміки, вишивки та ін.), а також основ фермерської та підприємницької діяльності, декоративного оформлення інтер'єра, ведення домашнього господарства, психології та фізіології дошкільнят, благоустрою садиби, основ родинної економіки, розкрою і пошиття одягу. Як бачимо, перелік великий та різноманітний. Із нього можна було обрати профіль, який найбільше подобався дівчатам або був їм найбільш потрібним у подальшому житті [8, с. 187].

Програма трудового навчання 1996 р. офіційно надала можливість займатися в урочний час різними видами народних ремесел. Крім обов'язкової теми «Українська народна вишивка», була можливість навчати дітей й інших традиційних способів обробки матеріалів: народного крою та оздоблення одягу; художньої обробки деревини; ткацтва (килимарство, гобелени); розпису тканин тощо.

У підсумки можна сказати, що трудове навчання загалом та обслуговуючі види праці зокрема пройшли тривалий і тернистий шлях розвитку та адаптації в Україні. Методом проб і помилок склалися і вводилися нові програми, розбудовувалася та занепадала матеріально-технічна та методична база трудового навчання як предмета загальноосвітньої школи.

Детально вивчивши та проаналізувавши розвиток трудового навчання, було визначено п'ять етапів становлення обслуговуючих видів праці: перший – він же початковий (1954–1958 рр.); другий – розбудови та нововведень (1959–1965 рр.); третій – несприятливий (1966–1968 рр.); четвертий – стабілізаційний (1969–1990 рр.) і п'ятий, коли трудове навчання та обслуговуючі види праці почали набувати національного характеру, – період традиціоналізації (з 1990 р.).

У широкому розумінні праця є способом життєдіяльності людини, проте вона не обмежується лише створенням якихось предметів задля забезпечення необхідних умов існування; це цілеспрямована діяльність, що також є процесом формування індивіда як особистості та соціальної істоти. На заняттях у навчальних майстернях учні залучаються до безпосередньої, так званої «живої праці», яка впливає на формування їх соціальних, культурних, інтелектуальних, моральних, естетичних і психологічних рис.

Процес становлення трудового навчання загалом та обслуговуючих видів праці зокрема був соціально та політично залежним, проте праця залишається головним рушієм людської життєдіяльності, тому трудове виховання дотепер є одним із шляхів до самовдосконалення та саморозвитку.

Нині пріоритетне завдання загальноосвітньої школи – виховання творчої, вільної, активної та освіченої особистості. Оскільки одним із компонентів становлення громадянина є трудове та професійне самовизначення, то трудова підготовка становить невід'ємний елемент цього процесу. Сьогодні трудове навчання як складова освітньої галузі «Технологія» зазнає змін, що зумовлено розвитком науково-технічного прогресу, модернізацією виробництва і технологій. Тому дуже важливо враховувати історичний досвід педагогічної науки і практики. Це дасть змогу визначити ті аспекти та традиції трудової освіти, які варто зберегти та використовувати у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаргін В. В. Розвиток методики трудового навчання в Україні як галузі педагогічної науки (друга половина XX – початок XXI століття): автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В. В. Гаргін. – К., 2012. – 20 с.
2. Лосіна Н. Тематичні плани профільного трудового навчання / Н. Лосіна // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1998. – № 2 (8). – С. 43–51.
3. Організація трудової підготовки учнів 1–7 класів за новими програмами (Інструктивно-методичний лист на допомогу вчителям трудового навчання, директорам і заступникам директорів шкіл). – К. : Рад. школа, 1986.
4. Програми трудового навчання учнів IV–VIII класів (для міських шкіл). – К.: Рад. школа, 1970. – 88 с.
5. Програми трудового навчання учнів IV–VIII класів (для сільських шкіл). – К.: Рад. школа, 1971. – 96 с.
6. Програма трудового обучения учащихся 5–7 классов. – К.: Рад. школа, 1986. – 150 с.
7. Слюсаренко Н. В. Етапи становлення та розвитку трудової підготовки дівчат у школах України / Н. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць. Педагогічний альманах / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон, 2010. – Вип. 5. – С. 285–294.
8. Слюсаренко Н. В. Трудова підготовка дівчат в історії розвитку української школи: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Н. В. Слюсаренко. – Херсон: РІПО, 2008. – 212 с.
9. Слюсаренко Н. В. Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX–XX століття: монографія / Н. В. Слюсаренко. – Херсон: РІПО, 2009. – 456 с.